

ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆԸ ԵՒ ՆՐԱ ԺԱՄԱՆԱԿԸ (1830-1901)

Մատթէոս Մամուրեանը 19-րդ դարի երկրորդ կէսի ժողովրդավարական մանկավարժութեան այն երախտաւորներից է, որը դպրոցի եւ մանկավարժական մտքի հիմնահարցերին մօտեցել է ծաւալուն մեկնաբանութիւններով: Հարուստ է Մամուրեանի թողած ժառանգութիւնը, բազմաթանր նրա ընդգրկած բնագաւառները՝ մանկավարժութիւն, հրապարակախօսութիւն, լեզուաբանութիւն, պատմագիտութիւն, թատերագիտութիւն, հայկաբանութիւն, բանասիրութիւն, թարգմանչութիւն, տնտեսագիտութիւն, հրատարակչութիւն: Երեսուն տարի շարունակ (1871-1901) նա խմբագրել է «Արեւելեան մամուլ»-ը, որտեղ լոյս են տեսել մանկավարժական, տնտեսագիտական, քաղաքական, պատմագիտական եւ գեղարուեստական բնոյթի բազմաթիւ յօդուածներ: Մամուրեանն աշխատակցել է նաեւ «Ծաղիկ», «Մեղու», «Կիլիկիա», «Կռունկ Հայոց աշխարհին», «Միութիւն», «Մասիս» եւ այլ պարբերականներին՝ հանդէս գալով Վրոյր, Շահնուր, Ապրսամ եւ այլ ծածկանուններով, տպագրել բազմաքանակ յօդուածներ:

Մ. Մամուրեանը գաղափարական առնչութիւններ է ունեցել Միքայէլ Նալբանդեանի, Յովսէփ Շիշմանեանի (Ծերենց), Յարութիւն Սուաճեանի, Յակոբ Պարոնեանի, Գրիգոր Զիլինկիրեանի, Արմէնակ Հայկունու, Կարապետ Փանոսեանի եւ այլոց հետ, ովքեր ըստ արժանւոյն են գնահատել նրա գիտական գործունէութիւնը եւ գրական հարուստ ժառանգութիւնը: Հայ պարբերական մամուլի էջերում Մամուրեանի թէ՛ կենդանութեան ժամանակ եւ թէ՛ նրա մահից յետոյ տպագրուել են տասնեակ յօդուածներ՝ նուիրուած վաստակաշատ գրագէտի կեանքին ու գործունէութեանը, որոնց մէջ Մամուրեանը ստացել է ճշմարիտ եւ անաչառ գնահատանքներ:

Ռէթէոս Պէրպէրեանը Մամուրեանի գիտամանկավարժական բեղմնաւոր գործունէութիւնը բնութագրել է այսպէս՝ «... Նա քառորդ դարից աւելի գրիչ կը շարժէ՝ քրելու համար հայ իմացականութեանց խոպան դաշտերին, հայ ընկերութեան հիւանդ մարմինն զննելու իւր խորատես բիրերով, մատնանիշ ընելու վերքերն ու դարմաններն ցոյց տալու, անդուլ ու անխոնջ քանդելու նախապաշարումներն, հարուածելու ազգակուլ մոլութիւններն ու ախտերն, վերաշինելու տունն ու դպրոցն»¹։

*Իսկ Տէմիրճիպաշեանը, որն իր գնահատանքների ու արժեւորումների մէջ չափաւոր, զուսպ ու խիստ ընտրողական էր, Մ. Մամուրեանի մասին անթաքոյց հպարտութեամբ գրում է. «Այո՛, կրնամք հայ կէօթէ՛ մ'անուանել մեր զգայուն, եւ խոհուն, եւ ներհուն Մամուրեանն, որ անձկագոյն շրջանակի մէջ այնքան տիեզերական է որքան **Ֆաուստի** հեղինակն։ Գրականութիւն, քերթութիւն, իմաստասիրութիւն քնաւ անմատոյց չեն **Արեւելեան մամլոյ (ընդգծումները՝ բնագրային)** մեծ իմաստ խմբագրապետին։ Եւ մեր ազգին մէջ նորադէպ, իսկ Եւրոպական ազգաց մէջ հագուադէպ երեւոյթ մ'է թէ, գրագէտ մ'առանձին խմբագրէ քաղաքական, գրական եւ իմաստասիրական հանդէս մ'ուր քաջուսումն անձինք իսկ ուսանելի բան կրնան գտնել դեռ»³։*

Ունենալով բանասիրական-քաղաքագիտական հիմնարար գիտելիքներ եւ հրաշալի տիրապետելով Ֆրանսերէն, անգլերէն լեզուները՝ տարիների մեզուաջան աշխատանքով յայտնի է դարձել իբրեւ գեղարուեստական ու գիտական գրականութեան թարգմանիչ, հրապարակել է բազմաթիւ յօդուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ, աւելի քան 50 տարի մանկավարժական աշխատանք է վարել Կ. Պոլսի եւ Զմիւռնիայի դպրոցներում եւ յայտնի դարձել իբրեւ մշակութային եւ հասարակական գործիչ։ Նա իր մէջ խտացրել է գիտնականի եւ ուսուցչի առինքնող կերպարը հարըստացնող այնպիսի գծեր, որոնք իւրաքայտուկ են եղել միայն Մուրադ-Ռափայէլեան վարժարանի սաներին եւ ազգին անմնացորդ ծա-

¹ Ռ. Պէրպէրեան, Մարդիկ եւ իրք, Կ. Պոլս, 1885, էջ 172։

² Մէջբերուած հատուածների ուղղագրութիւնն ու կէտագրութիւնը թողնում ենք անփոփոխ։

³ Ե. Տէմիրճիպաշեան (Ա. Ագաւախոհեան), փիլիսոփայական քառարան ժողովրդական, (փորձ), Կ. Պոլս, 1880, էջ 20։

ռայելու իր առաքելութեամբ ձգտել է իր հաստատուն տեղը գրաւել Մխիթարեան միաբանութեան մեծերի ոսկեայ փաղանգում:

Մանկավարժական գործունէութեան հետ մէկտեղ Մ. Մամուրեանը ծաւալել է հրապարակախօսական եւ հրատարակչական լայն գործունէութիւն: 1883 թուականին նա հիմնեց իր սեփական տպարանը, ուր տեղափոխեց «Արեւելեան մամուլ»-ի տպագրութիւնը⁴: Հանդէսի շուրջ համախմբուեց ժամանակի հայ գիտական մտքի լաւագոյն ընտրանին՝ Գրիգոր Զիլինկիրեան, Գրիգոր Մսերեան, Գարեգին Սրուանձտեան, Յովսէփ Շիշմանեան, Սրբուհի Տիւսաբ (Վահանեան), Յովհաննէս Իփեքճեան, Նիկողայոս Տէր-Յարութիւնեան (Հարոյ) եւ ուրիշներ:

Ամսագիրը բաղկացած էր երեք բաժիններից՝ ազգային, որտեղ տպագրւում էին Արեւմտեան Հայաստանում եւ գաղթօջախներում ապրող հայութեան սոցիալ-տնտեսական կացութեանը վերաբերող յօդուածներ, թղթակցութիւններ, նամակներ, գրական յօդուածներ եւ այլն, քաղաքական, որտեղ տպագրւում էին Մ. Մամուրեանի եւ այլ ազատախոհ մտաւորականների խմբագրականներն ու ծրագրային յօդուածները, Թուրքիայում եւ արտասահմանում կատարուող քաղաքական իրադարձութիւնների մեկնաբանութիւնները: Պարբերականի երրորդ կարեւոր բաժինը կըրթութիւնն ու դպրոցն էր, որտեղ հանգամանօրէն լուսաբանւում էին արտերկրի, Արեւմտեան Հայաստանի, Զմիւռնիայի եւ հայ գաղթօջախների դպրոցների կրթութեան ու լուսաւորութեան հարցերը:

«Արեւելեան մամուլ»-ը ազատախոհ եւ համարձակ յօդուածների համար իր երկարամեայ գործունէութեան ընթացքում օսմանեան վարչակարգի հրամանով բազմիցս անգամ փակուել ու նորից վերաբացուել է:

Հանդէսը մինչեւ 80-ականների վերջերը բուրժուաժողովրդավարական դիրքերից լուսաբանում էր սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական եւ ազգային հրատապ խնդիրներ, սակայն տարիների ընթացքում, երբ քաղաքական յետադիմութիւնը լայն թափով մոլեգնում էր ինչպէս ցարական Ռուսաստանում, այնպէս էլ Օսմանեան Թուրքիայում, շատ մտաւորականների եւ պար-

⁴ Ազգային գրական եւ քաղաքական հանդէս, հրատարակուել է Զմիւռնիայում (1871-1909) Մ. Մամուրեանի խմբագրութեամբ, նրա մահից յետոյ ամսագիրը խմբագրել է որդին՝ Հրանտ Մամուրեանը:

բերականների նման «Արեւելեան մամուլ»-ը նոյնպէս հետզհետէ կորցնելով իր առաջնայ յեղափոխական, մարտունակ ոգին՝ յայտնուեց ազատախոհութեան դիրքերում: Մամուրեանը, որ պարբերաբար յիշեցնում էր, թէ «իմչ ոգիով եւ նպատակով որ սկսած էիմք Արեւելեան մամուլի հրատարակութիւնը, նոյն ոգիով կը շարունակեմք», սակայն իրականում այդպէս չէր: Թերեւս նա առաջիններից մէկն էր, որ ակնյայտ տեսնում էր իր ամսագրի սըրընթաց վայրէջքը եւ ամէն կերպ աշխատում էր այն կասեցնել: Այդ նպատակով 1890 թուականին նա մեծ ջանքեր թափեց թերթը Կ. Պոլիս տեղափոխելու եւ այն օրաթերթ դարձնելու համար, բայց, ցաւօք, դա նրան այդպէս էլ չյաջողուեց: 1894 թուականից սկսած թերթը դարձաւ կիսամսեայ հանդէս, ուր հիմնականում տպագրւում էին խմբագրականներ ու թարգմանութիւններ: Սրանով հանդերձ, Մ. Մամուրեանի պարբերականը 19-րդ դարի երկրորդ կէսին արեւմտահայ իրականութեան խոշորագոյն երեւոյթներից մէկն էր, քանի որ, փաստօրէն, այն կատարում էր ոչ միայն արեւմտահայ ու արեւելահայ, այլեւ Եւրոպայում տեղի ունեցող կարեւոր պատմաքաղաքական իրադարձութիւնների եւ մշակութային կեանքին վերաբերուող խորաթափանց մեկնաբանութիւններ՝ միաժամանակ կատարելով նաեւ փաստագրական տեղեկատու հանրագիտարանի դեր:

Հրատարակութեան հէնց առաջին օրերից պարբերականի էջերը տրամադրւում են լուսաւորութեան, դպրոցի եւ կրթութեան հիմնահարցերի հանգամանալից քննարկմանը:

Առաջին հերթին, հանդէսում ամենայն խորութեամբ լուսաբանուել են Զմիւռնիայի Մեսրոպեան եւ Հռիփսիմեան վարժարանների կրթադաստիարակչական աշխատանքները, քննարկուել կրթութեան բովանդակութիւնը, ուսումնական յայտագիր-ծրագրերին ու դասագրքերին ներկայացուող նորոգոյն պահանջները, կարեւորուել դրանց առջեւ դրուած խնդիրների նորովի լուծման անհրաժեշտութիւնը. թերթը, ի շարս բազմաթիւ հարցերի, բարձրացնում էր Զմիւռնիայում ուսումնական խորհուրդ ստեղծելու անհրաժեշտութիւնը, որի չգոյութիւնը, բնականաբար, բացասաբար էր անդրադառնում դպրոցի կառավարման եւ ուսումնակրթական գործընթացի արդիւնաւէտ կազմակերպման աշխատանքների վրայ:

«Արեւելեան մամուլ»-ում զգալի տեղ էր յատկացուած եւրոպական դպրոցների կառուցուածքի, առարկաների դասաւանդման

դրուածքի, դաստիարակութեան համակարգի, կրթական յայտագիր-ծրագրերի լուսաբանման յօդուածներին: Այսպէս, օրինակ, հանդէսի մի շարք համարներում տպագրուել են Յովհաննէս Ի-փեքճեանի «Գերմանական մանկավարժութեան կարեւորութիւնը»⁵, «Կրթութիւն ի Լոզան եւ մանկավարժական հրահանգք»⁶, Դելփեանի խմբագրութեամբ «Ենայի համալսարան»⁷ եւ այլ յօդուածներ: Պարբերականում զգալի թիւ են կազմում եւրոպական եւ ռուսական դասական մանկավարժներին եւ նրանց ստեղծագործութիւններին նուիրուած յօդուածները, որոնց հիմնական նպատակն արտասահմանեան մանկավարժական մտքի նուաճումները հայ ժողովրդին ծանօթացնելն ու հաղորդելն էր:

«Արեւելեան մամուլ»-ի տարբեր համարներում տպագրուել են մանկավարժական բնոյթի յօդուածներ, որտեղ դիտարկուել են կանանց կրթութեան, դպրոցի դերի, լեզուի ուսուցման, դաստիարակութեան եւ ուսուցման տեսութեան, կրթութեան բովանդակութեան, ուսուցիչների մասնագիտական պատրաստուածութեան համար վարժապետանոցներ ստեղծելու եւ նրանց նիւթական ու բարոյաիրաւական վիճակը բարելաւելու եւ այլ հիմնահարցեր:

«Արեւելեան մամուլ»-ը տպագրել է «Կրթութեան խնդիրը հայոց մէջ» ծաւալուն յօդուածաշարը, որտեղ յօդուածագիրը (անստորագիր) համեմատական գուգահեռներ անցկացնելով եւրոպական բարեկարգ վարժարանների եւ արեւմտահայ դպրոցների միջեւ՝ բացայայտում է ազգային կրթութեան թերութիւնները, միաժամանակ բարձրացնում դպրոցն արմատապէս վերափոխելու խնդիրը: Արձանագրում է, որ ազգային դաստիարակութեան եւ կրթութեան գլխաւոր թերութիւններից առաջինը տարբեր առարկաների գծով ուսուցողական գիտական սկզբունքների վրայ ստեղծուած դասագրքերի պակասութիւնը եւ մասնագէտ ուսուցիչներ չբացակայութիւնն է: Պարբերականը տարիներ շարունակ առաջադրել է ուսուցչի՝ իբրեւ սերունդներ «դարբնող» ու «կրթող» արտօնեալ խաւի, քաղաքացիական որոշակի իրաւունքների ապահովման, նրանց բարոյական ու նիւթական վիճակի բարելաւման, մասնագիտական պատրաստութեան առանցքային հարցեր, որոնք

⁵ Արեւելեան մամուլ, Զմիւռնիա, մայիս, 1873:

⁶ Նոյն տեղը, դեկտեմբեր, 1875:

⁷ Նոյն տեղը, փետրուար, 1876:

դառնալով հանդէսի ծրագրային հիմնադրոյթներ, շնորհիւ Մ. Մամուրեանի եռանդագին ջանքերի, մնացել են նրա նախագծային ծրագրերում նաեւ յետագայ տարիներին:

Թուրքական գրաքննութիւնն արգելափակի տակ դնելով պոլսահայ մշակոյթը եւ իր ուշադրութիւնն ամբողջութեամբ կենտրոնացնելով դրա վրայ, փաստօրէն, հսկողութիւնից դուրս էր թողել Արեւմտեան Հայաստանի գաւառների մշակութային կեանքը, հետեւաբար՝ «Արեւելեան մամուլ»-ը բաց դուռ էր նաեւ ազգային որոշ հրատապ խնդիրներ լուսաբանելու համար, մի ակնյայտ իրողութիւն, որով նա առանձնանում էր միւս պարբերականներից եւ դա էր պատճառը, որ Մամուրեանի հանդէսը վայելում էր բազմահազար ընթերցողների բարոյական աջակցութիւնն ու ջերմ համակրանքը⁸: Եւ պատահական չէ, որ ժամանակի մամուլը եւ առաջադէմ մտաւորականութիւնը բարձր են գնահատել հանդէսի եւ նրա բազմավաստակ խմբագրի տեղն ու դերը հայ լրագրութեան եւ մամուլի պատմութեան զարգացման ասպարէզում: Լուսաւորութեան ու կրթութեան այդ մեծ երախտաւորի մասին Արշակ Ալպոյանեանը (1879-1962) գրում է. «Մամուրեան իբրեւ գրագէտ անսովոր տիպար մը եղած է Թուրքիոյ հայոց մէջ, իբր Գաղափարի ժիր մշակ մը եւ ազգային քաղաքական ու արդիւնաւոր գործիչ մը: Այս բեղուն միտքը շարունակեց Տէտէաններու սկսած գործը, ազգին ընծայելով քաղաքիւ ինքնագիր եւ թարգմանուած գործեր, որոնք մինչեւ հիմա չեն դադրած իրարու յաջորդող սերունդներու ընթերցանութեան առաջին գրքերը ըլլալէ...»⁹:

Անուանի բանասէր, հասարակական գործիչ եւ գրաքննադատ Հրանտ Ասատուրը (1862-1928) Մ. Մամուրեանի մասին գրում է. «Ընդհանուր զարգացմանը եւ մտքի աշխոյժին շնորհիւ, ժամանակին հետ քալած եւ միշտ նոր մնացած է: Վստա-

8

«Արեւելեան մամուլ»-ի ազգային բաժնում տպագրուել են Մ. Մամուրեանի ընդարձակ քննական տեսութիւնները եւ պատմաքննական խրոնիկ վերլուծութիւնները՝ նուիրուած Արեւմտեան Հայաստանի եւ Թուրքիայի հայաշատ գաղթօջախների տնտեսական ու քաղաքական իրավիճակին, «Հայկական հարցին» եւ դրա շուրջ ծաւալուած դիւանագիտական պայքարին, Արեւմտեան Հայաստանի նահանգների բարենորոգումների խնդրին եւ այլ հարցերին:

9

Մաշտոցի անուան մատենադարան, Ա. Ալպոյանեանի ֆոնդ, թղթ. 15, վաւ. 33, 1-2, 878 թերթ, «Տպագրութեան Արուեստը եւ Հայք» (ձեռագիր):

հուժեամբ եւ կորովով գիտցած է տարածել այն գաղափարները, որոնք ամէնէն աւելի գործնական եւ օգտակար երեւցած են իրեն՝ ազգային յառաջադիմութեան տեսակետով: Միշտ լուրջ մտածում մը, հիմնաւոր տեսութիւն մը, հոգեբանական դիտողութիւն մը, բարբի ուսումնասիրութիւն մը կը ներկայացնէ մեզ, անոնց կցելով սեղմ, առոյգ, ջղուտ, նրկուն ռնի մը հրապոյրը: Ունի յստակութիւն եւ պարզութիւն, փայլ եւ շնորհ: Իր ամէն գրուածքներուն մէջ կ'երեւան մշակուած միտքը, ուղղամիտ ոգին, գեղասէրի ճաշակը: *Շահնուրի* թղթակցութիւնները պիտի մնան իբր գեղեցիկ մոյշներ լուրջ հեգնութեան եւ անկաշկանդ սրամտութեան»¹⁰:

«Նուանդով եւ հմտութեամբ լի թերթ մ'է Արեւելեան Մամուլ կոչուածը, զոր ի Զմիւռնիա կը հրատարակէ Մ. Մամուրեան, եւ որուն գրչի զգուշաւորութիւն եւ կարծեաց նուազ ազատականութիւն՝ առաւել փափաքելի եւ օգտակար պիտի ընէ իր թերթին շարունակութիւնը»¹¹:

Կապիտալիզմի զարգացմանը ներյաւուռէ հակասութիւնների բնոյթի ու պատճառների ուսումնասիրութիւնը (պայմանաւորուած հասարակութեան դասակարգային շերտաւորումով), հասարակութեան սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական երեւոյթների գիտական բացատրութիւնները, գիտութեան եւ քաղաքակրթութեան հակասական, ոչ ներդաշնակ զարգացումը, պետութեան եւ ժողովրդի փոխյարաբերութեան հարցը, հայ ազգային ազատագրական պայքարի հիմնախնդիրը, Հայկական հարցի միջազգային դիւանագիտական քաջշուկների թնջուկից ձերբազատելու ուղիների որոնման եւ այլեւայլ հարցերի քննարկում-դիտարկումներն ընդարձակ տեղ են գրաւել Մ. Մամուրեանի աշխատութիւններում եւ երկասիրութիւններում: Անուանի մտաւորականն այդ հարցին մօտեցել է տարբեր նպատակաբանութեամբ եւ նոյնքան տարբեր առիթներով:

Սակայն մշտապէս առաջնորդուել է այն սկզբունքով, որ մարդկութեան երջանկութեան հիմքը նրա բնական իրաւունքը եւ ազատ գործունէութիւնն է, միայն այդ դէպքում մարդն իր բանականութիւնը մշակելով «... կարող կլինի իր կամքն ուղղել դէպ

¹⁰ Հ. ԱՍՏՏՈՒՐ, Դիմաստուններ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 134:

¹¹ Գ. ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ, Պատմութիւն հայերէն դպրութեան ի պէտս ուսման ազգային վարժարանաց, Վենետիկ, 1878, էջ 504:

ի *քարիմ*¹², *մշմարիտ* և *գեղեցիկը* (ընդգծումը՝ բնագրային)»¹³, քաջ գիտակցելով, որ իմաստասիրական այս հասկացությունները յաւերթական շարժման մէջ են գտնուում հասարակութեան զարգացման հետ եւ, որ բնութեան մէջ ոչինչ մնայուն չէ՝ բացի փոփոխականութիւնից:

Մ. Մամուրեանն արեւմտահայ գիտատեսական մտքի պատմութեան կարկառուն դէմքերից է, ում գիտական ժառանգութեան մէջ լայն տեղ է զբաղեցրել մանկավարժական հիմնահարցերի տեսական վերլուծութիւնը: Դարավերջի տասնամեակներին արեւմտահայ մանկավարժական միտքը զարգացման նոր շրջան էր ապրում՝ իր առջեւ ունենալով յատկապէս ուսուցման հայեցակարգերի եւ դաստիարակութեան գիտական հիմքերի ստեղծման խնդիրը: Ինչպէս մասնագիտական գրականութեան, այնպէս էլ մամուլի էջերում առաջ էին քաշուում ուսուցման եւ դաստիարակութեան տեսութեան, դպրոցական միասնական կանոնադրութիւնների, կրթական յայտագիր-ծրագրերի, օտար լեզուների դասաւանդման նոր մեթոդիկաների, ուսուցիչներ պատրաստող վարժապետանոցների ստեղծման եւ այլ հարցեր: Որպէս լուսաւոր գաղափարների տէր առաջադէմ մտաւորական, ուսուցիչ ու դպրոցավար, նոր մանկավարժութեան գաղափարակիր, Մամուրեանը, իրաւամբ, գտնուում էր դպրոցի ու լուսաւորական գաղափարների շարժման առաջին շարքերում:

Մ. Մամուրեանը ծնուել է Զմիւռնիայում (Իզմիր)¹⁴ 1830 թուականի հոկտեմբերի 17-ին¹⁵:

¹² Այս եւ միւս բոլոր այն ընդգծումները, որոնց վերաբերեալ նշումներ չեն լինի, մերն են՝ Շ. Ո.:

¹³ Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ, Ազատութիւն, «Արեւելեան մամուլ», 1879, էջ 478:

¹⁴ Ըստ պատմաժամանակագրային փաստարկների, Զմիւռնիան 3000-ամեայ պատմութիւն ունեցող հնակաւոյց քաղաք է: Այն կառուցուել է մ.թ.ա. 1410-1370 թուականներին, Փոքր Ասիայի Սիպիլ լեռնաշղթայի ստորոտում՝ Լիւդիայի Տանտաղոս թագաւորի նախաձեռնութեամբ: Քաղաքի նախնական անունը եղել է Նաւրիտոն, որը բառացի նշանակում է կայան, նաւահանգիստ (տե՛ս Հ. ՅԱԿՈԲ, Վ. ՔՈՍԵԱՆ, Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս, Վիեննա, 1899, էջ 2):

¹⁵ Մամուրեանների գերդաստանը 18-րդ դարի վերջերին գաղթել էր Նոր Զուլայից եւ մշտական բնակութիւն էր հաստատել Զմիւռնիայում:

Զմիւռնիան դարեր շարունակ գտնուել է հռոմէական կայսրութեան տիրապետութեան տակ, ենթարկուել է թաթար-մոնղոլների աշխարհակալ ասպատակութիւններին, իսկ 15-րդ դարից սկսած գտնուում է Օսմանեան Թուրքիայի տիրապետութեան ներքոյ:

19-րդ դարում Զմիւռնիան համարւում էր Թուրքիայի հայաշատ գաղութներից մէկը, որտեղ հայերի թիւը մինչեւ ցեղասպանութիւնը հասնում էր 12000-ի: Քաղաքի բնակչութիւնը բազմազգ էր՝ ֆրանսիացի, անգլիացի, հոլանդացի, իտալացի, գերմանացի, աւստրիացի, սլաւոններ, յոյներ, հրեաներ, քրդեր, արաբներ, պարսիկներ եւ այլն: Զմիւռնիան նաւահանգստային քաղաք էր, հետեւաբար այստեղ զարգացած էր առեւտուրը: Այդ մասին Քոսեանը գրում է. «Օսմանեան իշխանութեան տակ գտնուող նաւահանգիստ քաղաքներում մէջէն ամէնէն աւելի Զմիւռնիա վայելած է եւ կը վայելէ վաճառականութեան պրտուղները»¹⁶:

Զմիւռնիան թէ՛ իր աշխարհագրական զարմանահրաշ դիրքով, գեղատեսիլ բնութիւնով, առողջարար մաքուր օդով, եւ թէ՛ մշակութային հնագոյն կոթող-յուշարձաններով՝ դարեր շարունակ եղել է Եւրոպայի ճանապարհորդների հիացմունքի քաղաք-թանգարանը: Դեռեւս անտիկ շրջանում, երբ Ստրաբոնն առաջին անգամ տեսել է Զմիւռնիան, անգուսպ հիացմունքով բացականչել է՝ «... այս քաղաքն ամենագեղեցիկն է իմ տեսած բոլոր քաղաքների մէջ»: Ֆրանսիացի ակննակոր բանաստեղծ, գրականագէտ, արուեստագէտ եւ պատմագէտ Լամարտինը Զմիւռնիան համարել է Արեւելքի աստղ, իսկ իր բանաստեղծութիւններից մէկում նրան անուանել է յոնիական ծովի թագուհի: Պիեռ դը Լուբոն այնքան էր զմայլուած Զմիւռնիայի գեղատեսիլ եւ վեհաշուք ծովախորշով, որ այն առաւել է դասել նոյնիսկ Մարսիլիայի, Ջենովայի եւ Նէապոլի գեղահրաշ ծովախորշերից:

Մամուրեանի մանկութիւնն անցել է այս հրաշէկ քաղաքում եւ, անկասկած, այն իր հետքը պիտի թողնէր ապագայ գրողի եւ համաշխարհային դասական գրականութեան լաւագոյն ստեղծագործութիւնները թարգմանող արուեստագէտի հարուստ ներաշխարհի եւ նրբաճաշակ գեղագէտի հայեացքների ձեւաւորման վրայ:

¹⁶ Հ. ՔՈՍԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 20:

Այսուհանդերձ Զմիւռնիան միայն թանգարան չէր բաց երկընքի տակ, այն եղել է նաեւ երկրաշարժների եւ տարերային այլ աղէտների, հրդեհների եւ տարատեսակ համաճարակների քաղաք¹⁷ :

Այսպէս, երբ 1836-1837 թուականներին Զմիւռնիայում բըռնկուեց ժանտախտի մահատարած համաճարակ, Մամուրեանների ընտանիքը հեռացաւ Զմիւռնիայից եւ հանգրուանեց Սիրիայում՝ ապա Եգիպտոսում: Հայկական դպրոց չլինելու պատճառով, փոքրիկ Մատթէոսը 1839 թուականին, երկու տարի ուշացումով, ընդունուեց Ալեքսանդրիայի յունական դպրոց՝ կարճ ժամանակում սովորելով յունարէն ու արաբերէն լեզուները: Մամուրեանի հայրը մասնագիտութեամբ արհեստաւոր լինելով հանդերձ, կրթութեան յարգն իմացող անձնաւորութիւն էր, հետեւապէս մտահոգուած լինելով, որ օտար միջավայրում որդիները կը մոռանան իրենց մայրենի լեզուն, մեծ զոհողութիւնների գնով 1842 թուականին նրանց ուղարկեց Զմիւռնիա՝ Մեսրոպեան վարժարանում կրթութիւնը շարունակելու նպատակով¹⁸: Յետադարձ հայեացք ձգելով իր ուսումնառութեան տարիների Մեսրոպեան վարժարանի վրայ՝ Մամուրեանը սրտի ցաւով էր վերյիշում յատկապէս վարժարանում տիրապետող դասային խտրականութիւնը, որի մասին յետագայում պիտի գրէր. «Իբր նշանաւոր ընթացաւարտ, իբր ուսումնաւարտ, Մեսրոպեան վարժարանէն հրաժարող ապիկար, տգէտ, միմչեւ իսկ հայերէն երկտող գիր մը

¹⁷ Միայն 1675 թուականին Զմիւռնիայում տեղի է ունեցել 6-ից աւելի բարձր բալանոց երկրաշարժ, 1688-ին այստեղ բռնկուել է սոսկալի հրդեհ, սաստիկ երկրաշարժ է գրանցուել նաեւ 1739, 1778 թուականներին:

¹⁸ Մեսրոպեան վարժարանը հիմնուել է 1799 թուականին Զմիւռնիայում՝ Ապրոյեան յայտնի գերդաստանի նախաձեռնութեամբ: 1825 թուականին կառուցուել է դպրոցի յարմարաւէտ շէնքը, որը յետագայում հրդեհի ճարակ է դարձել ու վերստին վերակառուցուել: Իր փառահեղ կենսագրութեամբ դրպրոցը, իրաւամբ, վաստակել է «Հայոց Աթէնք» պատուաւոր անունը: Դպրոցը տուել է հայ զրականութեան, արուեստի, գիտութեան եւ հրապարակախօսութեան շատ յայտնի գործիչներ: Այստեղ են իրենց նախնական կրթութիւնը ստացել Մ. Մամուրեանը, Ստ. Ոսկանը, Գ. Կոստանդեանը, Գր. Զիլինկիրեանը, Մ. Նուպարեանը եւ շատ ուրիշներ, որոնցից շատերը Եւրոպայում ստացել են բարձրագոյն կրթութիւն, վերադարձել են իրենց ծննդավայրը եւ պաշտօնավարել Մեսրոպեան-Հռիփսիմեան վարժարաններում իրենեւ ուսուցիչներ, տեսուչներ ու դպրոցավարներ:

գրելու անկարող սաներ լեգեոններ կը կազմեն, որոնց մի քանի նմոշները դեռ կենդանի են մեր մէջ եւ մեր ուսուրթեան խօսուք վկաներ: Ուստի, երբ որ դպրոցական ոսկեդար կը հռչակուի կարգ մը միամիտներու կողմէ Մեսրոպեան վարժարանի նախնական շրջանները, չեմ կարող իմ ծիծաղս բռնել»¹⁹: Իբրեւ առաջադէմ լուսաւորիչ մանկավարժ Մամուրեանը դէմ էր հնապաշտութեանը: Այն, որ Մեսրոպեան վարժարանը 19-րդ դարի 40-50-ական թուականներին մեծ հռչակ ունէր, դա անժըխտելի իրողութիւն էր, սակայն նա ողջամիտ չէր համարում այն անհիմն վկայակոչումները, ըստ որի, իբր այդ տարիներին կըրթութեան դրուածքը վարժարանում աւելի բարւոք էր եւ, որ իզմիրցիք աւելի գրագէտ եւ կըրթասէր էին, քան յետագայ տարիներին: Նման կարծրամիտ մտածելակերպի հետ Մամուրեանը բռնաւ համակարծիք չէր, որովհետեւ քաջ գիտակցում էր, որ հասարակութեան զարգացման համընթաց փոխուում է նաեւ դպրոցի կըրթական մակարդակը, նորացւում են ուսուցման խնդիրներն ու պահանջները:

Հին սերնդի աւագանին՝ յետադիմական կղերապահպանողականները, ղեկավարման բոլոր լծակներն ամուր պահում էին իրենց ձեռքում եւ ոչ միայն փակում, այլ շատ յաճախ նաեւ խափանում էին եւրոպական համալսարաններում իրենց կըրթութիւնը ստացած, նոր գաղափարներով անուցուած երիտասարդ սերնդի ճանապարհը՝ փորձելով ամէն կերպ երիտասարդութեանը պահել հին մտածողութեան կաղապարների մէջ:

Մ. Մամուրեանն առաջիկաներից մէկն էր, որ իր համարձակ յօդուածներով, մանկավարժական վերլուծաբանական ուսումնասիրութիւններով ու նոր գաղափարաբանութեամբ կարողացաւ հին ու նոր սերունդների յաւերժական պայքարում նորի, առաջադիմականի յաղթականի համար ճիշտ ուղիներ գտնել՝ միաժամանակ մեկնաբանելով, որ հնի ու նորի պայքարը չպէտք է ֆետիշացնել եւ վտանգալարոյց դարձնել: Ելնելով իր հասարակագիտական առաջադիմական գաղափարներից Մամուրեանը հնի եւ նորի յաւերժական հակամարտութիւնը, այսուհանդերձ, փորձում էր լուծել դրանց դիալեկտիկական միասնութեան զարգացման տեսանկիւնից՝ «Եթէ կայան մը կայ մեզի համար, - գրում է նա, - ըստ իս՝ սա է, նորը հիմին վրայ պատուաստել, նախ

ներկայ մը հիմնել եւ ապա ապագայ մը յարդարել: Ժողովուրդ մ'իր անցեալէն զատելը՝ լիովին մահացնել է, միմիայն անցեալին մէջ պահելը՝ հաշմել»²⁰:

1845 թուականին Մամուրեանը բարձր առաջադիմութեամբ աւարտեց Մեսրոպեան վարժարանը, իսկ 1846 թուականին երջանիկ պատահականութեամբ նա դարձաւ Փարիզի Մուրադ Ռափայէլեան վարժարանի սան, մի հանգամանք, որը նրա առջեւ բացեց առաջադիմութեան ու զարգացման նոր հեռանկարներ: Առաջին հերթին նա խորանում է ֆրանսերէնի եւ անգլերէնի իմացութեան մէջ, միաժամանակ սովորում է իտալերէն, կարդում եւ ուսումնասիրում է եւրոպական առաջադէմ գրողների ստեղծագործութիւնները: 1850 թուականին Մամուրեանը փայլուն աւարտեց վարժարանը՝ արժանանալով Լամարտինի ընծայած դափնեպսակին²¹: Այդ մասին Հ. Ասատուրը գրում է. «Ֆրանսիացի մեծ բանաստեղծին եւ *նումանթիֆ* (ընդգծումը՝ բնագրային) գրագէտին ձեռքէն ստացուած այս դափնին յուռութք մը կ'ըլլայ ապագայ հայ գրագէտին համար որ օր մը իր թարգմանութիւններով ու գրուածքներով՝ *նումանթիֆ* (վիպապաշտ՝ Շ. Ո.) գրականութեան երկերը պիտի ֆանջցնէր ու սիրցնէր իր ազգակիցներուն»²²:

Վարժարանի տեսչութիւնը Մամուրեանին տալիս է փայլուն բնութագիր, մասնաւորապէս մատնանշելով, որ ուսումնառութեան տարիներին նա եղել է «միշտ քարեքարոյ, խոհական, ուշիմ, ճարտար եւ յամեմայնի յառաջադէմ»²³: Հարուստ գիտելիքներով եւ մեծ տպաւորութիւններով 1850 թուականին Մամուրեանը վերադարձաւ Զմիւռնիա, որտեղ «բարձր հասարակայնութիւնը» նրան դիմաւորեց ընդգծուած սառնութեամբ եւ նոյնիսկ նրան աշխատանք չառաջարկուեց Մեսրոպեան վարժարանում: Թերեւս դա էր պատճառը, որ 1851 թուականին Մար-

²⁰ ՄԱՏԹԵՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ, Երկեր, Ե., 1966, էջ 390:

²¹ Լամարտին Մարի Լուի Ալֆոնս (1790-1869), ֆրանսիացի բանաստեղծ, պատմաբան եւ քաղաքական գործիչ: Եղել է Մամուրեանի ուսուցիչը Մուրադ Ռափայէլեան վարժարանում:

²² Հ. ԱՍԱՏՈՒՐ, Դիմատուներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 122:

²³ Մ. Մամուրեանը ստանում է երկրորդ կարգի մրցանակ: Առաջին կարգի մրցանակի արժանանում է Յովսէփ Մելիքումեանը, որը յետագայում դարձաւ հանրաճանաչ դիւանագէտ Պարսկաստանում: Գրականութեան մէջ յայտնի է Մելքոն Խան անունով:

կոս Աղաբէկեանի²⁴ («Կռուակ Հայոց աշխարհին» թերթի խմբագիր) հետ նա հիմնեց մասնաւոր վարժարան, որը պէտք է գործէր ժան ժակ Ռուսոյի բնական եւ ազատ դաստիարակութեան սկզբունքներով: Վարժարանի սաների նախաձեռնութեամբ ստեղծուեց թատերական խմբակ: 1853 թուականի օգոստոսին աշակերտները մաքուր աշխարհաբարով թատերական ներկայացում կազմակերպեցին: Այդ առթիւ Մամուրեանը հանդէս եկաւ գեղեցիկ ճառով. այն ամբողջութեամբ տպագրուեց «Մասիս» օրաթերթում: Սակայն վարժարանն ունեցել է կարճ կեանք, մի որոշ ժամանակ գործելուց յետոյ այն փակուել է:

Տեղի յետադիմականների հետ անպտուղ հակամարտութիւններից յոգնած ու հիասթափուած, Մամուրեանը 1853 թուականին հեռանում է ծննդավայրից եւ հաստատուում է Կ. Պոլսում: Շուտով նշանակուում է Խասգիւղի Ներսիսեան վարժարանի տեսուչ, սակայն նրա տեսչական աշխատանքն ընդհատուում է վարժարանի աննախադէպ փակման պատճառով: Այս շրջանում Մամուրեանն ապրում էր նիւթական ու բարոյական խոր ճգնաժամ: Ապրուստի միակ միջոցը թարգմանութիւններն էին:

Սուրադ Ռափայէլեան վարժարանում Մամուրեանը ոչ միայն հիմնովին իւրացրել էր հայագիտութիւնն ու պատմագիտութիւնը, հմտացել լեզուների փմացութեան մէջ, կատարելապէս տիրապետել գրաբար լեզուին, այլեւ իր վրայ խորապէս կրել էր ինչպէս Ֆրանսիական լուսաւորիչ մատերիալիստ փիլիսոփաների (Դիդրոյ, Հելուեցիուս, Հոլբախ, Կոնդիլեակ եւ ուրիշներ), այնպէս էլ եւրոպական իրապաշտ գիտնականների ազդեցութիւնը (Վոլտէր, Դաւիթ Իււմ, Ադամ Սմիթ եւ ուրիշներ): «Մասիս»-ում նա հրատարակեց Վոլտէրի «Զատիկ»-ը, որը 1854 թուականին լոյս տեսաւ իբրեւ թերթօն՝ առանց նշելու հեղինակի անունը, քանի որ «... անկրօն Վոլթերի անունը գէշ պիտի հնչէր բարեպաշտ ընթերցողներու ականջին»: Շուտով նոյն թերթում «Կլսեց անստորագիր թարգմանել ու հրատարակել Վոլտէրի եւս երկու իմաստասիրական պատմութեանքներ, իսկ 1856 թուականին նա թարգմանեց նոյն հեղինակի «Միքրօ-մեդաս»-ը, որը միւս գոր-

²⁴ Մարկոս Աղաբէկեանի խմբագրութեամբ 1866-1867 թուականներին հրատարակուել է նաեւ «Ծիլն Աւարայրի» ազգային, բանասիրական միամսեայ հանդէսը, որն ունէր ազգային-պահպանողական ուղղութիւն: Մամուրեանը որոշ շրջանում յարել է Մ. Աղաբէկեանի պահպանողական գաղափարներին:

ծերի պէս լոյս տեսաւ որպէս բանասիրական՝ առանց հեղինակի անունը նշելու: Սակայն Մամուրեանը, որքան էլ փորձեց թաքցնել իր ինքնութիւնը եւ պարբերականում հանդէս եկաւ ծածկանունով, այնուամենայնիւ այդ փաստը չվրիպեց արեւմտահայ պահպանողական թեւի պարագլուխ Յովհաննէս Չամուռեանի ամենատես աչքից: Նա իր խմբագրած «Ձոհալ»-ում հանդէս եկաւ թուենոտ յօդուածներով «անհաւատ սոցիալիստ Վոլթերի եւ նրա հայ թարգմանչի դէմ»: Իր հերթին Մամուրեանը «Մասիս»-ում հանդէս է գալիս հակընդդէմ յօդուածով եւ հեզնախառը զայրոյթով՝ դիմելով «Ձոհալ»-ի խմբագրապետին հարցադրում՝ «Վօլթէո կարդացողը միթէ անհաւա՞րտ կ'ըլլայ, Պղատոն եւ Արիստոտէլ կարդացողը միթէ կռապա՞շտ կ'ըլլայ. **Զօհալ** կարդացողը միթէ **ճիզվիթ** կ'ըլլայ (ընդգծումը՝ բնագրային)»²⁵:

1856 թուականին Մամուրեանն աշխատանքի անցաւ Մկրտտիչ Ճեզգայրլեանի առեւտրական գրասենեակում որպէս քարտուղար եւ թարգմանիչ ու նրա առեւտրական գործերը վարելու նպատակով մեկնեց Մալթա՝ ապա նաեւ Լոնդոն, մի հանգամանք, որը նրա համար լայն հնարաւորութիւն ստեղծեց ինչպէս կրթութիւնը շարունակելու, այնպէս էլ ծանօթանալու անգլիական փիլիսոփայական, գրական եւ տնտեսագիտական մտքի կարկառուն ներկայացուցիչների ստեղծագործութիւններին: Ճեզգայրլեան ամիրայի առեւտրական գործերը կարգաւորելուց յետոյ Մամուրեանն՝ իբրեւ ազատ ունկնդիր, 1856-1857 թուականներին յաճախում է Քեմբրիջի համալսարան, որտեղ լսում է ժամանակի խոշոր գիտնականների դասախօսութիւնները քաղաքատնտեսութիւնից, փիլիսոփայութիւնից, բարոյագիտութիւնից, բնագրով կարդում է Բայրոնի ստեղծագործութիւնները, իւրացնում անգլիական տնտեսագէտ-քաղաքատնտեսների եւ սոցիալիստ ուտոպիստների ուսմունքները²⁶: Առիթից առիթ Մամուրեանը հնարաւորութիւն է ունենում մասնակցել նաեւ Բրիտանական համայնքների պալատի նիստերին, մօտիկից ուսումնասիրում է բրիտանական պառլամենտական համակարգի կառուցուածքային առա-

²⁵ Հ. ԱՍՍՏՈՒՐ, նշւ. աշխ., էջ 124:

²⁶ Մ. Մամուրեանն առանձնապէս խորութեամբ է ուսումնասիրել Ռոբերդ Օուենի (1771-1858) հասարակագիտական եւ սոցիալիստական ուսմունքները, նոյնիսկ իր աշխատութիւններում ամբողջական քաղուածքներ է մէջբերել, սակայն քննադատաբար է մօտեցել նրա որոշ գաղափարներին:

նձնայատկութիւնները, փորձում բացայայտել այդ համակարգի ընդունելի եւ խոցելի կողմերը: Այդ ընթացքում նա խորագնին ծանօթանում է նաեւ անգլիական դասական քաղաքատնտեսութեան տարբեր ուղղութիւնները ներկայացնող տնտեսագէտների ուսմունքներին: Լոնդոնից Մամուրեանը «Մասիս»-ին է ուղարկում «Թայմս»-ի յօդուածներից կատարած ընտրանի թարգմանութիւններ: Այս տարիներին էլ նա սկսեց գրել իր «Անգլիական նամականի»-ն եւ հաւանաբար այստեղ է թարգմանել նաեւ «Ֆիլտին»-ը, որը 1859 թուականին պարբերաբար հրատարակուեց «Մասիս»-ի համարներում, իսկ յետագայում տպագրուեց նաեւ առանձին գրքով:

1881 թուականին Չմիւռնիայի Տէտէեան տպարանում լոյս է տեսնում Մամուրեանի «Անգլիական նամականի կամ հայու մը ճակատագիրը» խորագրով երկասիրութիւնը: Թէ ինչո՞ւ է ընտրել գրքի այսօրինակ խորագիրը, Մամուրեանը ներածութեան մէջ փորձում է հիմնաւորել հետեւեալ կերպ. «Կան այս նամակներում մէջ ակնարկութիւններ, անգլիական տեսակետով կարծիքներ, որ թերեւս ընթերցողին քիչ մը մութ երեւին, կան նաեւ անաչառ դատումներ եւ յանդուգն տեսութիւններ, որ թերեւս իմքնասիրութիւնը քիչ մը կծեմ, վիրատրեմ եւ մեր նախապաշարմունքը վրդովեմ, սակայն պէտք է մոռնալ թէ՛ գրողներն անգլիացիներ են, որ մեր վիճակն իրենց յատուկ դիտակով կը դիտեն ու կը դատեն...»:

Թէեւ այս *նամականիին* նիւթն ու գոյնն այլազան, բուն ոգին հայկական է, եւ իրողութիւններու թափուն յարակցութիւն մը ունի: Ուստի արժան դատեցի Հայու մը ճակատագիրը կցել իր հին *անգլիական* անուան (ընդգծումները՝ բնագրային)²⁷:

Սոյն նամականին հրապարակախօսական ժանրի հետաքրքիր մի ստեղծագործութիւն է, որտեղ հերոսները ասում-խօսում եւ միմեանց հետ հաղորդակցւում են նամակների միջոցով: Հեղինակը բազմաժանր գրողին իւրայատուկ տրամաբանութեամբ եւ իր ասելիքը այլաբանօրէն ընթերցողին կէս խօսքից հասկանալի դարձնելու գիտակցութեամբ է ընտրել գրելու այս ձևը:

Նամակների միջոցով հեղինակն անում է նպատակաբանական մեկնաբանութիւններ՝ մի կողմից բարձրացնում է արեւմու-

²⁷ ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ, Երկեր, Ե., 1966, էջ 56:

տահայութեանը յուզող հրատապ հարցեր՝ դպրոց, կրթութիւն, լուսաւորութիւն, ազգային-ազատագրական շարժումներ եւ այլն, իսկ միւս կողմից իրապաշտ գրողի եւ արուեստաբանի վարպետութեամբ ուրուագծում արեւմտահայութեան սոցիալական, տնտեսական, հասարակական ու քաղաքական կեանքի իրական պատկերը, ներկայացնում հայ ժողովրդի տարագրութեան աղէտալի հետեւանքները, փորձում բացայայտել գաղթականութեան եւ պանդխտութեան սոցիալ-քաղաքական պատճառները՝ հետապնդելով մի սուրբ նպատակ՝ կասեցնել «թուրքահայ համատարած գաղթականութեան առաջը, գաղթականութիւն, որն սպառնում էր «պատմական ստուերի» վերածել Հայաստան աշխարհը»²⁸:

Իր նամակներից մէկում Մամուրեանը հայրենասէր հայի ներքին հպարտութեամբ գրում է. «Հայը գերի է կ'իմացընես. բարեկա'մ. սակայն ըստ իս' հայ կոչուիլ եւ գերի լինիլ հակասական է: Այս կարծեացս հաստատութեան եւ վկայութեան համար ահա ետեւէ ետեւ առաջս կ'ելնեն Հայկ, Արամ, Արա, Վահէ, Տիգրան, Վարդան, Վահան, Գագիկ, Աշոտ եւ շատ մը դիւցազուններ: Ուստի չեմ կարող հասկընալ եւ հաւատալ, որ այժմեան տեսած հայերդ անոնց սերունդէն իջած լինին...»²⁹, ուրեմն հնարաւոր չէ հաւատալ, որ այդպիսի նախնիներ ունեցող հնադարեան մի ժողովուրդը իր վրայ կրի օտարի լուծը եւ ապրի ճնշուած ու աղքատ: Այստեղ Մամուրեանի խնդիրը ոչ այնքան անցեալի սխրագործութիւնների եւ այն կողմերի յիշատակութիւնն է, որքան այդ փառահեղ անցեալը նորօրեայ ազատագրական շարժումներին ծառայեցնելու մղումն է, որպէսզի «տնտեսապէս հզօրացած», «մտաւորապէս զարգացած», «ժամանակակից գէմֆոլ զինուած» հայ ժողովուրդը գտնի հնարաւոր ուղիներ իր վերայից օտարի լուծը թօթափելու համար:

«Անգլիական նամականի»-ն՝ իբրեւ համակրութեան եւ յարգանքի տուրք, Մամուրեանը ձօնել է Յովսէփ Շիշմանեան-Մերենցին՝ Մուրադ-Ռափայէլեան վարժարանի իր սիրելի դաստիարակին եւ ուսուցչին:

Յետագայում նախկին սանը եւ ուսուցիչը դառնում են դադափարական համախոհներ եւ 1860 թուականին իրենց համակիր-

²⁸ Տե՛ս Նալբանդեանը եւ նրա ժամանակը, հատոր 1, էջ 490:

²⁹ ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ, Երկեր, Ե., 1966, էջ 90:

ների հետ միասին հիմնում են «Բարեգործական» ընկերութիւնը: Յ. Շիշմանեանը կազմում է ընկերութեան յայտարարութիւն-կանոնադրութիւնը, ըստ որի Արեւմտեան Հայաստանի գաւառներում եւ Կիլիկիայում դպրոցաշինութեան հետ մէկտեղ, պէտք է զարկ տրուէր նաեւ երկրագործութեանը եւ գիւղատնտեսութեանը, երկրում պէտք է կառուցուէին երկաթգծեր եւ փոխադրական այլ միջոցներ, ժողովրդին պէտք է լուսաւորէին տնտեսագիտական եւ երկրագործական գիտելիքներով: Այդպիսի առաքելութեամբ Ծերենցը մեկնում է Հայոց գաւառներ եւ Կիլիկիա:

Դժուար չէ կռահել, որ Մամուրեանը 60-ական թուականներին կրել է ազգային-պահպանողական հոսանքի ազդեցութիւնը, մասնաւորապէս, Ծերենցի եւ Մարկոս Աղաբէկեանի գաղափարական ազդեցութիւնը, իսկ դրա վառ ապացոյցը նաեւ՝ Մամուրեանի «Անգլիական նամականի»-ն է, որը մի կողմից ազդարարում է, որ Մամուրեանը եղել է ազգային-պահպանողական հոսանքի գաղափարակիր, իսկ միւս կողմից վկայակոչում, որ Մամուրեանը գաղափարական անցում է կատարել պահպանողականութիւնից դէպի լուսաւորական-յեղափոխական ժողովրդավարութիւն:

1858 թուականին սկսուեց Մամուրեանի շրջագայութիւններին շրջանը. նա եղաւ Փարիզցի, Վիեննայում, Վենետիկում, Հռոմում, Պետերբուրգում եւ այլ վայրերում: Այս շրջագայութիւններն ինքնանպատակ չէին անուանի մտաւորականի համար: Լինելով եւրոպական տարբեր երկրներում, Մամուրեանը հնարաւորութիւն ունեցաւ մօտիկից ծանօթանալու այդ երկրների դպրոցական ու կրթական համակարգերին, մանկավարժութեան, հասարակագիտութեան եւ մարդաբանական այլ գիտութիւնների արդիական ուղղութիւններին, դրանց գիտական նուաճումներին, ուսուցման նորագոյն սկզբունքներին ու մեթոդներին, առանձնապէս մանրակրկիտ ուսումնասիրեց դասագրքերի ստեղծման եւրոպական առաջաւոր փորձը, որը յետագայում վարպետօրէն կիրառեց իր բազմաքանակ դասագրքերի ստեղծման գործում:

Այսպէս, երբ 1868 թուականին Ազգային վարչութեան որոշմամբ Մ. Մամուրեանը ստանձնեց Զմիւռնիայի Մեսրոպեան-Հռիփսիմեան երկսեռ վարժարանի տեսուչի պաշտօնը՝ վերանայելով կրթական ծրագրերը, կատարեց մի շարք բարեփոխումներ եւ ուսումնական յայտագրում առաջին անգամ մտցրեց «Առտնին

տնտեսութիւն»³⁰ առարկան: Սոյն առարկան նախատեսուած էր դասաւանդել Հռիփսիմեան վարժարանի Գ. եւ Դ. դասարաններում: Մամուլեանն այդ մասին յիշատակում է հետեւեալը. «Դժբաղդօրէն՝ ինչպէս ուրիշ շատ ուսմանց՝ նոյնպէս Տնտեսութեան դասագրքեր կը պակսէին մեր մէջ. հետեւապէս պարտաւորուած էի պատրաստել նախ դասախօսութիւններ եւ ապա բերանացի աւանդել որ գրի առնուն աշակերտուհիներն, եւ կամ ինքն գրել եւ ապա օրինակել տալ: Ահա այս դասերուն ուրուագրերն ամփոփելով արժան կը դատեմ ի լոյս ընծայել»³¹:

Ի՞նչ սկզբունքների հիման վրայ է Մամուլեանը ստեղծել սոյն դասագիրքը: Մինչ դասագրքի ստեղծելը, Մամուլեանին մտահոգել է երկու կարեւոր հարցի պարզաբանում.

ա. - ինչպիսի՞ «տնտեսութիւն» պէտք է աւանդուէր հայ աղջիկներին,

բ. - ի՞նչ չափով այդ առարկան պէտք է աւանդուէր եւ, որ ամենակարեւորն է, արդե՞օք հայ ընտանիքի սոցիալական եւ ընտանեկան-կենցաղային վիճակը կը ներէր միատրիպ, միարժէք «տնտեսութեան» դասագիրք ստեղծելու համար:

Մամուլեանն այս հարցերին տալիս է միանգամայն ճիշտ պատասխան: Նախ «Առտնին տնտեսութիւն»-ը՝ իբրեւ ուսումնական առարկայ, էապէս տարբերուած է «բարոյագիտութիւն» եւ «մարմնամարզանք» առարկաներից, քանի որ բոլոր ազգերն առանց զգալի փոփոխութիւնների կարող են այդ առարկաները դասաւանդել իրենց դպրոցներում, այսինքն՝ ուսումնական այդ դիսցիպլինների (առարկայակարգերի) սահմանները եւ օրէնքները բացայայտուած են, նախապէս որոշուած են, ուսուցչին մնում է միայն դրանք յարմարեցնել տուեալ դասարանի առաջադիմութեանը եւ երեխաների ու դասարանի առանձնայատկութիւններին: Մինչդեռ նոյնը հնարաւոր չէ ասել «Առտնին տնտեսութիւն» առարկայի համար, քանի որ նոյնիսկ առաջադէմ ժողովուրդները տարբեր տնտեսական պահանջներ ունեն՝ հետեւաբար նաեւ տարբեր դասագրքեր, եւ քանի որ հայերի ընտանեկան, սոցիալական, կենցաղային եւ ազգային կեանքն այլաձեւ է եւ ենթակայ է բա-

30

Արդի Հասկացութեամբ դա «Տնարարութիւն» առարկան է:

31

Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ, Առտնին տնտեսութիւն, Կ. Պոլիս, 1890, էջ Գ:

ցառիկ հանգամանքների, ուրեմն այս հարցին պէտք է մօտենալ միանգամայն այլ տեսանկիւնով:

Մամուրեանի կարծիքն այն է, որ Օսմանեան Թուրքիայում, ճակատագրի բերումով, հայերը, բառի իսկական իմաստով, զրուկուած են «բուն հայկական կեանք» ունենալու հնարաւորութիւնից՝ իրենց բազմադիմի յարաբերութիւնների եւ զարգացման ոչ բնականոն օրէնքների առկայութեան պատճառով՝ «Ըստ տեղւոյն եւ քաղաքական կացութեան Հայը կը փոխէ իր ուտեստն, իր զգեստն, իր քնակարանի կարգադրութիւնն, իր տան վարչութեան ձեւն, եւ մինչեւ անգամ իր առողջապահիկ պայմանները. խնդիրներ՝ որ տնտեսութեան կարելուք միւսք կը կազմեն: Ուրեմն մեր ժողովրդեան տնտեսական վիճակն ո՞ր օտար ազգի տնտեսութեան կը յարմարէր ամենուն եւ ոչ մէկուն առանձին»³²: Ահա խնդիրը, որի ճիշտ լուծումով էլ պայմանաւորուած էր արեւմտահայ կեանքում նմանատիպ դասագիրք ստեղծելու եւ ունենալու հնարաւորութիւնը:

Իր դասագիրքը ստեղծելու համար Մամուրեանը, անկասկած, ձեռքի տակ ունեցել է հարուստ գրականութիւն, ուսումնասիրել է տարբեր երկրների դպրոցներում կիրառուող ժամանակի քիչ թէ շատ բարեկերտ դասագրքերը եւ եկել այն համոզման, որ դրանցից յոյնիսկ լաւագոյնները յարմար չեն հայ աղջիկների տնտեսավարութեան՝ դաստիարակութեան համար: Այսպէս, օրինակ, Ֆրանսիական դպրոցներում լայն կիրառութիւն են ունեցել Իբոյի, Պելեզի, Պիտարի եւ այլոց դասագրքերը: Պիտարի դասագիրքը կրում էր «Տանտիրուհու գիրքը» խորագիրը: Ստուարածաւալ այս գիրքն ունէր երեք բաժին՝ տնապահիկ խոհարարութիւն, բուժային դեղամիջոցներ, մարմնամարզութիւն եւ խաղ: Դասագիրքն ունէր գործնական-կիրառական եւ հանրագիտարանային ուղղութեամբութիւն: Ինչ խօսք, դասագիրքը բաւարարում էր ընտանեկան կենցաղավարութեան պահանջները, սակայն հեռու էր կատարեալ դասագիրք լինելու չափանիշներից:

ԱՄՆ-ում լայն տարածում ունէր Պիչրի կազմած «Տնտեսութիւն» դասագիրքը, որը նպատակ ունէր բնախօսական եւ կենսապահիկ դասերին հաղորդել գործնական ոգի, աղջիկներին տալ ինչպէս կենցաղային բարեկարգութեան, այնպէս էլ արուեստների եւ արհեստների վերաբերեալ օգտակար գիտելիքներ:

³² Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ, նշւ., աշխ., էջ 7:

Անգլիայի դպրոցներում կիրառութեան մէջ էին Յեսսէլի «Տնտեսութիւն» եւ Ուիլի «Ապագայ տնտեսուհին» դասագրքերը, որոնք շարադրուած էին ժամանակի տնտեսավարութեան եւ կենցաղի պահանջներին համապատասխան, ունէին ընտիր հրահանգներ եւ տեղեկատուութիւն տնտեսութեան զանազան ճիւղերի վերաբերեալ, սակայն արեւմտահայ կեանքում եւ կենցաղում դրանք կիրառելի չէին:

Ճշմարիտ է, որ ամէն արհեստ ու գիտութիւն ունի իր հիմնական սկզբունքներն ու օրէնքները: Տնտեսավարութիւնը նոյնպէս ունի իր էական հիմունքները. տնային կարգապահութեան, մատակարարութեան, մաքրութեան, խնայողութեան եւ այլ գործօնների պայմանները գրեթէ նոյնն են բոլոր զարգացած եւ քաղաքակիրթ ազգերի համար: Սակայն խօսել միայն ընտանիքի տնտեսութեան նիւթական կողմերի վրայ, առանց անդրադառնալու ընտանիքի բնախօսական եւ առողջապահական խնդիրներին, որոնցով պայմանաւորուած են դրանք, բոլորովին էլ տրամաբանական չէ: Տնտեսավարութեան զանազան ճիւղերն այնքան սերտ են կապուած միմեանց հետ եւ այնքան ներգործուն են ընտանեական կեանքի վրայ, որ մէկի իմացութիւնն անըմբռնելի կը դառնայ, եթէ միւսները չբացայայտեն, չլուսաբանեն բարեկեցիկ կենցաղավարութեան հիմնական օրինաչափութիւնները:

Կնոջ տնտեսագիտական դաստիարակութեան վերաբերեալ Մամուրեանն ունէր առաջադիմական մօտեցումներ, կնոջ դերը չէր սահմանափակում սոսկ ընտանեկան-կենցաղային շրջանակներում, նա կարեւորում էր նաեւ կնոջ հասարակական գործունեայ դերակատարութիւնը. «... մեր ընկերական պայմաններն առ այժմ կը պահանջեն,- գրում է նա,- որ Հայ օրիորդը գիտնայ տուն մը դարձնելու ընդհանուր կանոններն՝ քննական կերպով, հասկնայ թէ որքա՞ն մեծ կարեւորութիւն ունի կինն իր տրամային եւ ընկերային շրջանին մէջ, լաւ ըմբռնէ իր պարտքն եւ քիչ շատ գիտակցութեամբ վարէ տնական գործերը»³³: Կնոջ բուրժուական ազատութեան, իրաւահաւասարութեան, սոցիալական եւ բարոյահոգեբանական վիճակի բարելաւման գաղափարը, հասարակութեան կրթուած եւ գործուն անդամ դարձնելու նրա լուսաւոր պահանջը դարձաւ «Առտնին տնտեսութիւն» դասա-

³³ Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ Թ:

գրքի եւ ընդհանրապէս նրա բոլոր դասագրքերի եւ աշխատութիւնների կարեւոր ելակէտային սկզբունքներից մէկը: Դասագիրքը կազմուած էր չորս կարեւոր բաժիններից՝ տան բարոյական կազմաւորութիւն, նիւթական կազմաւորութիւն, պիտոյք, առողջապահիկ միջոցներ:

Մամուրեանը համեստօրէն ակնարկում էր, որ իր կազմած դասագիրքը կատարեալ համարուելու յաւակնութիւններ չունի, այն ընդամէնն առաջին նախափորձն է նմանատիպ դասագրքեր ստեղծելու ճանապարհին եւ լիայոյս էր, որ «Եթէ յաջողիմ հետեւողներ ունենայ, անտարակոյս հետգիտէտէ ոչ միայն տնտեսութեան աւելի ընտիր եւ գիտական գործեր, այլեւ մէն մի Հայ հասարակութեան տնային կենաց վիճակին յարմար մասնաւոր տնտեսական գրեան երեւան պիտի գան, որով պիտի օգտի կրթութիւնն եւ պիտի ուղղուին մեր **թերթի** տեղեկութիւններն ազգային ընդհանուր կենաց վրայ»³⁴:

1861 թուականին Մամուրեանն ընտրուեց Հայոց պատրիարքարանի դիւանագէտ եւ այդ պաշտօնում մնաց հինգ տարի: Այդ տարիներին, ինքնըստինքեան, նա յայտնուել էր սահմանադրական պայքարի թէ՛ գիրքերում, ամէնուր պաշտպանում էր գաւառահայութեան շահերը, աշխոյժ գործունէութիւն էր ծաւալում Ազգային ժողովներում, գործուն մասնակցութիւն ցուցաբերում նաեւ պոլսահայ թատրոնի ստեղծման աշխատանքներին³⁵:

1864-1867 թուականներին Վրոյր գրական ծածկանունով Մամուրեանը «Մեղու», «Կիլիկիա» եւ «Ծաղիկ»³⁶ հանդէսներում պարբերաբար հրատարակեց իր նամակների շարքը, իսկ 1872 թուականին Զմիւռնիայում այն տպագրուեց «Հայկական նամա-

³⁴ Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ Ժ:

³⁵ Արեւելեան թատրոնը 1862 թուականի մարտի 25-ին ներկայացրեց իր առաջին բեմադրութիւնը՝ Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի դրամաներից: Գլխաւոր դերերից մէկում հանդէս եկաւ Պէշիկթաշեանը: Ներկայացումը բուռն արձագանք գտաւ թատերասէր հասարակայնութեան շրջանում: Այս մասին տպագրեց ինչպէս հայ, այնպէս էլ ֆրանսիական մամուլը: Այսպէս, ֆրանսիական «Բուրժ Օրինեթ»-ը իր խմբագրականներից մէկում մատնանշում է, որ Պէշիկթաշեանն արժանացել է հանդիսատեսի ջերմ գնահատանքին եւ նրանից ստացել է բազմաթիւ դափնեպսակներ:

³⁶ 1865-1867 թուականներին Մամուրեանը Գրիգոր Զիլինկիրեանի հետ խմբագրել է «Ծաղիկ» տասնօրեայ հանդէսը:

կանի» խորագրով: «Հայկական նամականի»-ն, պատմախոհագիտական ստիպանական ժանրի աշխատություն է, որտեղ հեղինակը գեղագիտական բարձր վարպետությունեմբ ուրուանկարել է իր ժամանակաշրջանի շատ հանրայայտ մարդկանց դիմանկարները: Գրքի գըլխաւոր հերոսներն են՝ Վրոյրը, որը Մամուրեանի նախատիպն է եւ Պարոյրը, ով մարմնաւորում է «Մեղու» կիսամսեայ հանդէսի խմբագրապետին՝ Յարուրթին Սուաճեանին (գրական կեղծանունը՝ Մեչուխէչա), ում համարձակ եւ անաչառ յօդուածները տարիներ շարունակ անհանգստութեան եւ սարսափի մէջ են պահել կղերապահաւանողական հոսանքի պարագլուխներ Յովհաննէս Տէր-Կարապետեան Տերոյենց Չամուռճեանին, Ղուկաս Պալթազարեանին, Տէյիրմենճեանին եւ այլոց:

Նամականին քննարկուող ժամանակաշրջանի առաջագիմական մտքի երկու խոշոր մտածողների միջեւ խոհագիտական բանավէճերի եղակի մի վաւերագրութիւն է, որտեղ բարձրացում են ազգային հրատապ խնդիրներ, արւում են վերլուծաբանական դատողութիւններ, մշակւում կարծիքներ հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական տարատեսակ հարցերի շուրջ: Գրքում աշխոյժ քննարկման նիւթ է դարձել Ազգային սահմանադրութեան հարցը, որը չնայած 1860 թուականի մայիսին ընդունել եւ հաստատել էր Հայոց պատրիարքարանը, սակայն օսմանեան կայսրութիւնն այն չէր վաւերացնում. մի հանգամանք, որը բողոքի եւ դժգոհութիւնների հուժկու ալիք բարձրացրեց Կ. Պոլսում, Զէյթունում, Վանում, Մուշում, Չարսանջակում, Զմիւռնիայում եւ այլուր: Երեք տարուայ քաշքշուկից յետոյ սուլթանական Բ. Դուռը 1863 թուականի մարտին՝ Մ. Նալբանդեանի դիպուկ ընութագրութեամբ այն «թլբատուելուց» յետոյ միայն հաստատուեց: Իր անկատարութեամբ եւ բազմաթիւ թերութիւններով հանդերձ Ազգային սահմանադրութիւնն օսմանեան բռնապետութեան պայմաններում առաջագիմական երեւոյթ էր, որի շուրջ ծաւալւում էին արեւմտահայութեան սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային շարժումները: Մ. Մամուրեանը 60-ականների մտաւորականութիւնը բաժանում էր երեք խմբի՝ կղերապահաւանողական հոսանքի շահերը պաշտպանող, ազատամիտ բուրժուազիայի շահերը պաշտպանող եւ աշխատաւոր ժողովրդի շահերն արտայայտող մտաւորականութիւն, ովքեր մեծ յոյսեր էին կապում սահմանադրութեան հետ եւ նրանից ակնկալում էին իրենց դասի շահերը պաշտ-

պանող ուղղուածութիւն: Մամուրեանը որպէս լուսաւորիչ ժողովրդավար, դրական վերաբերմունք ունէր սահմանադրութեան նրկատմամբ եւ ինչպէս ազգային բոլոր գործիչները, նա նոյնպէս ապրում էր սահմանադրական անուրջներով: Սահմանադրութեան վերաբերեալ Մամուրեանն ունէր իր ուրոյն մօտեցումները. «Եւ իրօք ի՞նչ է Սահմանադրութիւնը, բայց եթէ՝ *իրաւունք* մը՝ որուն *սահման* է պարտք. պարտք մը՝ որուն *սահման* է իրաւունք (ընդգծումները՝ բնագրային)»³⁷, այլ կերպ ասած Մամուրեանի պատկերացմամբ սահմանադրութիւնը բնական, կրօնական եւ հասարակական իրաւունքների վրայ հիմնուած քաղաքական օրէնքների արդար իրագործման կառուցուածքային համակարգ է:

19-րդ դարի 60-ական թուականներին Արեւմտեան Հայաստանի մի շարք գաւառներում, ինչպէս նաեւ Կ. Պոլսում եւ թուրքիայի հայաշատ կենտրոններում տեղի ունեցան ժողովրդական յուզումներ, որոնք որոշակիութիւն մտցրեցին քաղաքական հոսանքների եւ դրանց յարող մտաւորականների գաղափարական համոզմունքներում: Այդ շարժումները, մեղմ ասած, պառակտեցին սահմանադրականների ձախ թեւը: Եւ եթէ ժողովրդավար մտաւորականների գործունէութիւնը նկատելիօրէն աշխուժացաւ, ապա ձախ թեւի մի խումբ սահմանադրականներ (Գր. Օտեան, Ն. Ռուսինեան, Ս. Վիչենեան եւ ուրիշներ) զգուշանալով ժողովրդական յուզումների յետագայ խմորումներից, տարանջատուեցին իրենց երբեմնի գաղափարակիցներից (Հ. Սուաճեան, Գր. Զիլինկիրեան, Կ. Փանոսեան, Ա. Հայկունի, Յ. Պարոնեան եւ ուրիշներ) եւ կտրուկ շրջուեցին դէպի պահպանողական կուսակցութիւններ՝ դաշնակցելով նրանց հետ:

60-ական թուականներին լուրջ փոփոխութիւններ կատարուեցին նաեւ Մամուրեանի սահմանադրական հայեացքներում: Նա հաստատականօրէն ընտրեց յեղափոխական ժողովրդավարական ուղին եւ այդ նպատակին ծառայեցնելով իր «Հայկական նամականի»-ն, Համարձակ քննադատութեան ենթարկեց պահպանողական թեւին եւ նրանց կողմն անցած սահմանադրականների տատանողական, երկընտրանքային քաղաքականութիւնը՝ պահանջելով չդաւաճանել իրենց սկզբունքներին, չոտնահարել գաւառահայութեան

³⁷ ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ, Երկեր, «Հայաստան» հրատարակչութիւն, Ե., 1966, էջ 530:

քաղաքական իրաւունքները, վերականգնել նրանց ընտրական իրաւունքները, աջակցել ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական եւ հասարակական-քաղաքական բնականոն յարաբերութիւնների զարգացմանը: Թէպէտ սահմանադրութիւնը հեղինակեցին եւ մշակեցին ազատականները (Գր. Օտեան, Ն. Ռուսինեան, Ս. Վիչէնեան եւ ուրիշներ), սակայն նրանք գործնական քայլեր չարեցին այդ շատ կարեւոր պատմական փաստաթուղթը նպատակամէտ օգտագործելու համար: Ահա թէ ինչու անուանի մտաւորականն իր նամակներում, քննադատական խօսքն ուղղելով սահմանադրութեան հեղինակներին, դառն ափսոսանքով գրում է. «Հայ ժողովուրդը Սահմանադրութիւն մը հաստատելու արիութիւնն ունեցաւ, սակայն զայն պաշտպանելու արիութեանը մէջ չյարատւեց: Թէեւ այս արիութիւնն ոչ հուր, ոչ սուր եւ ոչ արիւն կը պահանջէր, այլ միայն փաստաբան լեզու մը, ազգին օգուտն իր անձնական շահին վեր դասող առաքինի մարդ մը...»³⁸: Մամուրեանի քննադատութիւնը գլխաւորապէս ուղղուած էր նրանց դէմ, ովքեր «կրօնական ու քաղաքական ժողովներում» զբաղեցնում էին բարձրաստիճան պաշտօններ, բայց իրենց աթոռները չկորցնելու մտավախութեամբ՝ դարձել էին սուլթանական կառավարութեան հլու կամակատարներ:

Մ. Մամուրեանի «Հայկական նամականի»-ն բարձր է գնահատել ժամանակի խստապահանջ գրաքննադատական միտքը:

«Մասիս»-ի խմբագիր Արփիար Արփիարեանը գրում է. «Հայկական նամականին... իբր իր ժամանակին լաւագոյն գործերէն մէկը մնացած է եւ պիտի շարունակէ մնալ: Անոնց մանաւանդ հաճելի պիտի ըլլայ՝ որ ատենին խնդիրներուն պատմութիւնները կրնան գիտնալ եւ ծածկանուններուն տակ քողարկուած դէմքերը ճանչնալ»³⁹:

Հրանտ Ասատուրն այս աշխատութեանը տուել է հանճարեղ բնութագրական. «Հայկական նամականի» հեղինակը իր կրակոտ, կեռող, հեգեռող, երբեմն անգութ ոգով, երիտասարդի բոլոր թափովը, հրապարակագրի բոլոր արիութեամբը, արիամարհելով ամէն նկատում եւ իր զգացումներէն վարուած միայն՝ իր դատումներուն մէջ:

³⁸ Նշւ. աշխ., աջ 528:

³⁹ Տե՛ս Բանբեր գրականութեան եւ արուեստի, 1903, Գիրք Ա., էջ 188:

Ամերկայ *Հայկական մամականիմ* (ընդգծումները՝ բնագրային) հրաշակերտն է Մամուրեանին, եւ հայ գրականութեան ալ հրաշակերտներէն մէկը»⁴⁰:

*Իսկ Ե. Տէմիրճիպաշեանը գրում է. «Հայ ազգին ամենաներհուն եւ ամենաքեզուն գրիչն է Պ. Մատթէոս Մամուրեան: Գրեթէ չը կայ միւր ոյր վրայ ձեռնհասօրէն չը կարեմայ ճանել այս յոբնամիտ գրագետն: Իր գլուխ գործոցն եւ մեր աշխարհիկ գրականութեան հագուագիւտ ընտրագոյն մատենաներէն մին է Հայկական մամականիմ, գոր հրատարակած է Վրայր ստանուամբ...»*⁴¹:

Գրական բարձր ճաշակի տէր, խոհափիլիսոփայական մտածողութիւն ունեցող այս վառ անհատականութիւնը գրական-թարգմանչական բնագաւառում նոյնպէս ունի զգալի յաջողութիւններ:

Մ. Մամուրեանը թողել է թարգմանական գրականութեան հարուստ ժառանգութիւն: Իբրեւ թարգմանիչ ունի բազմաթիւ գործեր՝ մեծ մասը բազմահատոր. ուշագրաւ են Գեօթէի «Վերթեր»-ը, Էոթէն Սիւրի «Գաղտնիք Բարիգու»-ն, Ալեքսանդր Դիւմայի «Երեք հրացանակիրները», «Քսան տարի անց»-ը, «Պրափլոն Դէրկոմս»-ը, Ժիւլ Վերնի «Ողորդաւոր կղզին» եւ այլ գործեր: 1871 թուականից սկսած Մամուրեանը հատուածաբար թարգմանում եւ պարբերաբար հրատարակում է Վալտեր Սքոթի «Իվանօ» վէպը, իսկ մէկ տարի անց այն հրատարակում է առանձին գրքով:

Իբրեւ բազմաժանր գրող Մամուրեանը հրատարակել է թատերագրական, պատմագիտական, տնտեսագիտական, ընկերաբանական, մանկավարժական բնոյթի ստեղծագործութիւններ, գրել է կենսագրական յուշագրութիւններ, պատմաժամանակագրային քրոնիկներ, նօթագրութիւններ, ազգային ու քաղաքական տեսութիւններ, գրաքննադատական յօդուածներ եւ այլն: Եւ ամենեւին էլ պատահական չէ, որ ժամանակակիցները նրան շնորհել են «Հայ գրականութեան պետ» փառահեղ տիտղոսը:

Մ. Մամուրեանն իր ստեղծագործութիւններով ծանօթ էր նաեւ արեւելահայ հանրութեանը: Այդ գործում մեծ էր մամուլի դերը: Սակայն ցարական գրաքննադատութիւնը մեծ զգուշաւորութիւն էր հանդէս բերում արեւմտահայ գրողների, արուեստագէտների, հրապարակախօսների, ազգային քաղաքական գործիչ-

⁴⁰ Հ. ԱՍԱՏՈՒՐ, Դիմաստուերներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 132:

⁴¹ Ե. ՏԵՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ (Մշակ), Հատըմտիր ընթերցումով, Կոստանդնուպօլիս, 1880, էջ 22:

ների նկատմամբ եւ ամէն կերպ արգելում էր նրանց գործերի եւ կենսագրականների վերաբերեալ հրապարակումները:

Այսպէս, երբ 1891 թուականին Աբգար Յովհաննիսեանի «Արձագանք»-ի համարներից մէկում պէտք է տպագրուէր «Մատթէոս Մամուրեան» յօդուածը, գրաքննութիւնն այն արգելեց:

Անգնահատելի ծառայութիւններ ունի Մամուրեանը նաեւ դպրոցավարութեան եւ մանկավարժական գործունէութեան ասպարէզում: Աւելի քան 20 տարի, կարճատեւ ընդհատումներով, նա վարել է Մեսրոպեան-Հռիփսիմեան վարժարանի տեսուչի պաշտօնը, միաժամանակ տանելով նաեւ դաստիարակ-ուսուցչի աշխատանքներ: Նա կրթել ու դաստիարակել է հայ պատանիների ու աղջիկների մի քանի սերունդներ:

Իր տեսչութեան տարիներին Մ. Մամուրեանը ճանաչուեց որպէս բացառիկ անձնաւորութիւն, իր անբասիրութեամբ, օրինապահութեամբ, դրամական հաշիւներում մաքրութիւն պահանջող, կարգ ու կանոնով ապրող, սովորողների շահերին հետամուտ եղող, դպրոցական կեանքում կրթական աւանդոյթներին հաւատարիմ ու կրթասէր վառ անհատականութիւն: Այս ամէնի շնորհիւ էր, որ աշակերտութեան եւ վարժարանի ուսուցչական մարմնի միջեւ երբեք այդպիսի ջերմ ու սրտաբուխ յարաբերութիւններ չէին եղել, ինչպիսիք հաստատուել ու սկսել էին Մ. Մամուրեանի տեսչութեան օրօք:

Իր երկարատեւ տնօրինութեան շրջանում նա երբեք առիթը բաց չի թողել զբաղուելու վարժարանին յուզող խնդիրներով եւ զգալի ջանքեր է թափել ուսումնագիտական, մանաւանդ հայագիտական առարկաների դասաւանդման մակարդակը բարձրացնելու ուղղութեամբ:

Մ. Մամուրեանը լուրջ քայլեր ձեռնարկեց վարժարանի ուսուցչական մարմինն ուժեղացնելու եւ յատկապէս բնագիտամաթեմատիկական առարկաների անխափան, բարձրորակ դասաւանդումն ապահովելու ուղղութեամբ:

Կեանքի վերջին տարիները Մամուրեանի համար վշտի եւ տխրութեան տարիներ էին: Մի կողմից վաղամեռիկ որդու՝ Վահէի մահը, միւս կողմից ահազնացող հիւժախտը, օրէցօր նրան տանում էին դէպի մահ:

1899 թուականին արեւմտահայ հասարակայնութիւնը մեծ հանդիսութեամբ եւ նուիրումի անմնացորդ երախայրիքով նչեց հայ ժողովրդի արժանաւոր զաւակի գրական, հասարակական, հրապարակախօսական եւ մանկավարժական գործունէութեան 50-ամեայ յոբելեանը:

Հանդիսութեան արարողութիւններին Մամուրեանը՝ իմաստունի օծութիւնը մտքում եւ հոգում ծրարած, իր հարազատ ժողովրդին ներկայացաւ 50 ոսկեայ դափնեպսակներով՝ որպէս առհաւատչեայ անխոնջ գրողի եւ մշակի, յոգնավաստակ գրագէտի եւ գործչի, պատկառելի գիտնականի եւ մտաւորականի: Մ. Մամուրեանն անթերի կատարեց ի վերուստ իրեն շնորհուած առաքելութիւնը՝ «Ան ամբողջ կէս դար գործեց ի սպաս հայութեան. մասնակցելով հայութեանը արթնցնելու եւ լուսաւորելու ձգտող գաղափարական պայքարներում, մամուլով պաշտպանեց ու տարածեց յառաջադէմ իր կարծիքները, թարգմանութիւններով փորձեց բարձրացնել իր հայրենակիցներուն մշտաւորական մակարդակը, դասագիրքերով եւ մանկավարժական կենդանի գործով մասնակից եղաւ հասնող սերունդներուն կրթութեան գործին, գեղարուեստական րնոյթի գործերու մէջ կենդանի արտայայտութիւն տուաւ իր գաղափարներուն: Այսպիսով դարձաւ ան ամբողջական տիպարը Զարթօնքի մտաւորականին»⁴²:

Մ. Մամուրեանն իրաւամբ համարուում է 19-րդ դարի երկրորդ կէսի հայ դպրոցի եւ մշակոյթի ամենապայծառ լուսատու աստղերից մէկը: Նա հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան այն եզակի երախտաւորներից է, որ օժտուած էր բազմաժանր գիտական իմացութեամբ, վառ, առինքնող անհատականութեամբ, ներքին զարմանալի ներզգացողութեամբ եւ աստուածատուր այլ պարզեւներով, դրոնց շնորհիւ կարողացաւ 50 երկար ու աներեւայակայելի դժուարութիւններով լեցուն տասնամեակներում անվարան, առանց երկբայելու՝ անտեսելով թէ՛ օսմանեան հայակուլ քաղաքականութեան ստեղծած անյաղթահարելի դժուարութիւնները, եւ թէ՛ ազգային ներքին գաղափարաբանական հակամարտութիւնները, մշտապէս մնալ իր համոզմունքներին հաւատարիմ՝ առաջ մղելով հայ դպրոցի եւ մշակոյթի առաջընթացը կասեցնող խնդիրների ազգանպաստ լուծումների կարգաջոյցը:

ՇՈՂԻԿ ՈՍԿԱՆԵԱՆ

⁴² ՄԱՏԹԵՆՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ (Վրոյր), Երկեր, Անթիլիաս, 1990, էջ 9:

Mateos Mamuryan and his epoch (1830-1901)

SHOGHIK VOSKANYAN

(summary)

The literary heritage left by M. Mamuryan is rich and multygenre: pedagogics, publicism, linguistics, historiography, theater science, philology, translation, economy. Within 30 years he was the editor of the «East Press» edition where the numerous articles on pedagogics, economy, political science, historiography, and also the papers having an art orientation were issued. M. Mamuryan worked in other periodicals as well, «Tsaghik» (The Flower), «Meghu» (The Bee), «Kilikia», «Krunk Hayots Ashkharhin» (The Stork of the Armenian country), etc. The numerous articles have published under the Vruyr, Shakh-nur, Aprsam, etc. pseudonyms.

M. Mamuryan had the ideological connections with Michael Nalbandyan, Hovsep Shishmanyan (Tserents), Harutyun Svachyan, Hakop Paronyan, Grigor Chilinkaryan, Armenak Hajkani, and others which on advantage appreciated his scientific publicistic activity and a rich literary heritage.

Having philological, polythological basic knowledge, superb owning French and English languages, M. Mamuryan within long-term indefatigable work became known as the translator of scientific and fiction literature, has published numerous articles and research works, more than 50 years conducted pedagogical activity at schools of Constantinople and Izmir and has become famous as the public cultural figure. He accumulated such features enriching an original image of the teacher and which were inherent only in pupils of Murad Raphaelyan seminary and by his mission of selfless service to people aspired to take a strong place in a Galaxy of Mekhitarian Brotherhood elders.

M. Mamuryan is one of the most outstanding figures of the Western Armenian scientific-theoretical idea's history. The significant place in his scientific heritage belongs to the theoretical analysis of basic issues of pedagogies. Last decades of the century the Western Armenian pedagogical idea experienced a new stage of its development – having a task of scientific bases creation on the training and education theory.

M. Mamuryan, being the intellectual person, full of advanced light ideas, the teacher, the head of school, and the carrier of new pedagogics idea, is rightfully in the forefront of the carriers of the new school creation ideas.

In 1881 the «Ankliakan namakani» (the English collection of letters) was published. It was the interesting work of a publicistic genre where the heroes were communicated by means of letters. M. Mamuryan with the special logic peculiar to the multigenre writer, and with the realized desire to inform allegorically its ideas to the reader, has chosen this form of work.

With the help of such letters the author gives purposeful comments, on the one hand lifts the essential problems exciting the Western Armenians – school, education, national-liberation movement, etc., and on the other hand with skill of the artist and the pragmatist makes the sketches of a real picture of social, economic, public, political life of the Western Armenians, shows catastrophic consequences of expatriation of Armenian people, represents the attempts to explain the sociopolitical reasons of resettlement and exile,

pursuing the sacred purpose – to stop the exile which threatened to transform the country of Armenia into «historical shadow».

M. Mamuryan has left a rich heritage of the translational literature. As the translator he has numerous translation works, mostly multivolume: the "Werther" by Goethe, the «Three musketeers», the «Twenty years later» by Alexander Dumas, the «Mysterious Island» by Jules Vern. etc. Since 1871 M. Mamuryan fragmentary translates and periodically publishes the "Ajdengo" by Walter Scott which afterwards was published as the separate book.

As multigenre writer M. Mamuryan has published the articles of theater science, historiographic, pedagogical character, has written memoirs, historical-time chronicles, national and political theories, literary-critiques, etc. So, it is not so casual, that contemporaries have appropriated to him a brilliant title «The Head of the Armenian Literature».